

Illustration ur medeltida blockbok visande böndernas arbeten, allt under övervakning av biskopen i kyrk-öppningen

Bonden och Kyrkan

BONDEN OCH KYRKAN

När jag föregående år beskrev Krusenbergs kollision med kyrkan och framförallt nunnorna i Sko. De hade ju bekommit 10 gårdar i Alsike och 120 därtill i kringliggande socknar och som vi i Alsike därmed förärat kyrkan 22 av våra 38 gårdar frågar man sig varför, när och på vad sätt, och om bönderna i t.ex. Lagga och Vassunda varit lika frikostiga. Vad säger skriften därom.

Den säger att för 1 000 år sedan fanns bara bönder men att det ej längre var hälsosamt att varje sommar segla ikring i Europa och röva skatter och brudar, varför de lät frälsa sig och fortsatte inom landet och i Finland med korståg under Erik d helige. Den som inte fatta det där med Kristus högg de skallen utav. 1160 även av Erik d helige.

Sedermera anslöt sig en del bönder till den svällande Folkungaätten och dess diverse her-tingars beväpnade följen, av Vilhelm Moberg i sin Svenska historia kallad en "Kunglig förbrytarfamilj" för sina 9 mord på rivaler om tronen och avancera till väpnare, riddare o.s.v. och bytte efternamn och är anfäder till vår äldsta adel, men en del fortsatte på den andliga vägen och blev präster och biskopar. Huvudparten blev ingenting och fåniga.

Bemärk att den tiden måste alla leva på lantbruk även om ej alla kunde göra det på egna gårdar. En gård gick aldrig ur släktens ägo om arvingar fanns. Denna urgamla bördsrätt fastställd i Upplandslagen 1296 gällde till 1863. Den går igen i arvslagen genom att systemer till 1845 ärvde hälften mot broder. En dotter som gifte sig tillhörde sin mans ätt och skall av denna "försvaras" heter det i samma lag. Hon tillförsäkras även "halv säng lås och nycklar". Vidare föreskrives hur ätthämnd skall utkrävas om oförrätt.

Hur kunde då kyrkan sätta sig över denna för bönderna så heliga bördsrätt och slå under sig 22 gårdar i Alsike, 110 inom Knivsta storkommun, 2 000 i Uppland, 20 000 i Sverige. Därtill de nyblivna s.k. stormännen lika många. Gällde ej ätthämnden i detta fall. Man ser hur bönderna streta emot på häradstingen när lagfart skulle beviljas. Därom berättas bevarade gåvobrev och andra åtkomsthandlingar. Det kunde dröja 20 - 30 år innan lagfart erhöles och samtliga arvingar psykade gav sitt bifall och lagen kringgicks genom att givaren eller säljarens släkt utlovades åborätt som arrendatorer.

Vettskrända av klockklang och genomsvavlade domedagspredikningar gick de forna vikingarna fruktade i hela Europa med slaka mustascher efter plojen och gjorde korstecken med händer och fötter. Sina gårdar gav de bort till kyrkor och biskopar som byggde sig fästnings-

liknande borgar i Uppsala, Arnö, Stäket o.s.v. för att förvara och försvara sina skatter. Kristus hade kommit.

Flickorna från Småland kom till Sko 1230 och övertog den verksamhet några munkar bedrivit en tid. Tydligt ingick några gårdar som redan på 1160-talet kommit i religiösa händer via vår första ärkebiskop Stefan (se fru Astrid Urells beskrivning av Ekhamm i Årsskriften 1970) men snart tillkom en mängd gårdar i framför allt Sko men även Alsike och Vassunda.

År 1302 upprättade klostret en förteckning av sin egendom ansedd som Sveriges äldsta bevarade jordebok. Av den framgår visserligen inte när och på vad sätt gårdarna bekommit, utan för det får vi gå till gåvobreven i Riksarkivet, men finns tryckta avskrifter i framför allt Svenskt Diplomatarium (SD) tillgängligt i de större biblioteken. Förteckningen upptar 65 gårdar.

En ny upprättades 1489 och nu fanns 180 gårdar. En hel del av de 1302 saknas och 75 därtill vi av SD och andra källor vet att klostret under dessa 187 år bekommit, men alltså sålt eller bytt bort. Gåvobrev finnes för 68 gårdar, därav 28 när dotter inträtt som nunna och 40 för gravplats eller "själavgift" som inte har med själen att göra utan var ålderdomsvård. Bl.a. har min älskling ärkebiskop Jöns (se Krusenbergs 1970) som trivdes på Sko, år 1415 givit Berga i Rasbo för ändamålet, som alltså ej kom till användning.

Klostrets vidlyftiga mäkleri var välorganiserat. Om vi likt Hasse Alfredson säger att Abbedissan skötte kommunikationerna lodrätt, fanns en syssloman som gjorde det vågrätt. Över sig hade han en styrelse (konvent) som ungefär var samma gubbar som i domkapitlet, och under sig sex rättare med var sitt distrikt, omfattande ca 30 gårdar. Alla samlade runt Sko och mot Stockholm och var dessa rättare framstående bönder under klostret och föregångare till de akademirättare som utsågs efter Gustav II Adolfs donation 1624 till Uppsala universitet av 300 indragna kyrko- och klosterhemman.

I Alsike ägde klostret Rickebastas båda gårdar, 4 i Alsike by, 2 i Flottsund samt en vardera i Morga och Berga (prästgården).

I Vassunda: Ekhamms by om 4 gårdar, Örby by 3 gårdar, 2 i Haknäs, 2 i Ala samt en vardera i Kragsta, Berga och Säby.

I Knivsta: 3 gårdar i Skutzla (Skottsila) bekomma 1288 och 1299.

I Östuna: Gårdar i Brunnby, Valloxsäby, Eggebyholm, Täby och Lunda.

I Lagga: En gård i Högby.

Till detta distrikt hörde även Sunnersta och Nantuna, Torslunda, Hagbyholm, Kumla och Berga i Haga, Rickeby och Hjelmsta. I Sko ägde klostret samtliga 33 gårdar. I Dalby med omnejd 34, bl.a. Salnecke och Hässle byar. Mot Stockholm märks 7 gårdar i Ekeby by (nu Skånelaholm) och en mängd gårdar som i dag är Rosersbergs kungsgård, Harg, Oxunda, Rotsunda, Sundby, Överby, Nockeby, Troxhammar, Aspvik o.s.v. Alla i dag stora gods.

Klostret kan sägas ha varit ett dotterbolag till AB Domkyrkans prelater och deras släktingar stormännen ute i bygderna och blev för dem ett pensionat och en internatskola för deras döttrar. Rangskillnaden mellan nunnorna var oerhörd. Bondjantorna som för inträde måste "ta gården med sig" blev noviser vid spisen. Ständigt nya Abbedissor. Tydligt gifte de sig och hade svårt att göra det "vällustiga" konventet till lags och hålla ordning på flickorna. Var fanns den tidens utbildning för det jobbet? SD har en del roliga rader. Vi tar några som berör Alsike.

1350 gav prästen Mickael i Alsike (1330-1360) gården Kysinge i Skånela till klostret och abbedissan Vendilgerd personligen en ridhäst. Red nunnorna ikring i Sko och motionerade sig. Klosterträdgården mätte bara 16 m i fyrkant.

1413 begärde och erhöll lilla dissan Alseka Henriksdotter tillstånd av den snälle ärkebiskopen Jöns att "äta kött och gå ut ur klostret". Smaklig måltid i det gröna. Hoppas Jöns ej var med. (Kött förbjudet i cistercienserorden.)

1511 tituleras nunnorna "Kristi vördnadsbjudande brudar" och tillsammans med abbedissan Katarina invaldes hon och alla brudarna i Helga Lekamens gille i Alsike. Välkomna till Alsike och detta storböndernas gille. Kanske fanns gästgivaregården redan.

Kort sagt: Jag hoppas och tror att nunnorna på Sko inte tog livet allt för högtidligt, utan likt käringen som låg på sitt yttersta kunde de vid bikten säga: Herre förlåt mig mina ungdomssynder, men roligt var det.

Men Sko var bara småpotatis emot Clara, Vreta, Vadstena m.fl. kloster. Alla liksom Sko, mer eller mindre privata företag och varav "satkärigen" heliga Birgitta (Strindberg, Grimberg, Heidenstam, Moberg m.fl.) fick ihop 653 gårdar, för att inte tala om domkyrkorna

och deras prelaters omätliga begär efter silver och guld och framför allt böndernas gårdar. Det var en märklig bedrift av katolska kyrkan att samtidigt de frälste bönderna kunna slå under sig deras gårdar och därtill göra dem skattefria så dubbel skatt för de övriga.

Hur många gårdar kyrkan och biskoparna ägde vid reduktionen 1527 kan ej utredas här enär någon förteckning i likhet med i Sko ej är känd. I alla händelser utlämnades ingen till Gustav Vasa med undantag av dem där prelatererna själva eller deras förfäder varit givaren, varför han 1538 gav stiftet direktiv att upprätta dylika. Så skedde samma år och är för ärkestiftets del en mäktig volym om 357 sidor som bara för Uppland lär omfatta 2 000 gårdar.

32.

Longes egrundates kyrkolandbor

Laggas bokni

JH anders 3 wedyby wi der in p landes renter
in 3 korn wi 3 in 6 in h egefta

JH 7 3 wedyby 1 m h landes 1 s h (in) renter
in 3 korn wi 3 in 6 in h egefta

JH anders 3 wedyby wi der landes renter in 3
korn 1 m h pene wi 3 in 6 in h egefta

Skriftprov ur ärkestiftets gårdsförteckning 1538

Bifogade fotostat visar en sida där en del av Laggas kyrkolandbor förekommer Anders i Väsby med 6 öresl. jord räntar 3 pund (12 tunnor) korn, 6 dagsverken, 4 biskops- och 2 kungshästar, d.v.s. fick lämna foder till eller emottaga dessa hästar under året. Sedan döljer Högby, Sundby, Marma, Olunda o.s.v.

En avskrift upprättad på 1600-talet finnes i Uppsala landsarkiv men överensstämmer ej helt med originalet i Riksarkivet och ingendera med verkligheten av den orsaken att sådana gårdar som givits av adeln återgått till givaren eller hans arvingar 1527, och som den tidens fåtaliga ätter bara i Uppland ägde 2 170 gårdar bör de ha varit åtskilliga, och blir man både generad och förbannad när de och kyrkan kunnat skrapa ihop hälften av Upplands då 7 620 gårdar när det tar en livstid för en skötsam bonde att streta ihop en.

Särskilt "utsatta" av kyrkan var socknar närmast Uppsala, alltså H. Tref. med 21 gårdar, Gl. Uppsala 26, Danmark 28, Vaksala 35, Vänge 17, Läby 19, Bälinge 25, Lagga 19. Rimligen kan inte alla dessa gårdar ha skänkts till kyrkan utan för en del bör ha lämnats en slant vars värde denna tid åtminstone inte bönderna begrep för två öre. Ett medeltida baggböleri.

Av någon anledning finnes vare sig originalet eller avskriften utgivna i tryck. Följande utdrag för Knivsta nu saligen avsmnade storkommun mig veterligen första gången, varför reservation för feltolkning.

Alsike: Förutom prästgård om 18 öresl. ägde församlingen en gård i Hagelstena och en i Skäggesta. Domkyrkan 3 gårdar i Tagsta, en i Alsike by och en i Morga. Biskoparna 3 gårdar i Alsike by, 2 i Flottsund (nuv. Kungshamm) och en i Morga. Gustav Vasas misstanke att biskoparna "rappat" gods från klostren synes ej ogrundad. Clara kloster i Stockholm ägde hela Tuna by om 4 gårdar.

Vassunda: Ingen prästgård ant. men en gård i vardera Ala, Säby, Haknäs och Vickeby! var kyrkohemman, och 2 gårdar i Skälsta och en vardera i Kragsta, Ala, Edeby och Haknäs var prebende. Dessutom 15 klostergårdar varav 11 till Sko, och 3 i Säby och en i Ista ägdes av Clara kloster.

Knivsta: Prästgård i Säby om 12 öresl. samt 4 gårdar i Tarf, 3 i Vickeby, 2 i Noor, en i Grillby, en i Tomta är kyrkohemman.

Östuna: Två kyrkohemman i Östuna by varav den ena är "prestbord" samt 2 i Risberga (den ena med vattkvarn) och en vardera i Tislinge, Hällby, Täby, Ågby och Wäppö som är Eggebyholm och Väppeby. Dessutom redovisas här en stor gård i Lundby som stod öde.

Lagga: Prästgård och klockargård samt 9 kyrkolandbor i Väsby, Högby, Sundby, Marma, Olunda, Åby och Morby. Prebende under "bonnkyrkan" var 4 gårdar i Högby, 2 i Morby och en oläslig (Roslandet?) Domkyrkan därtill 2 gårdar i Högby och en i Olunda.

Med prästgårdarna och nedan angivna gårdar har kyrkan inom dessa 5 socknar sannolikt ägt 110 av de 240 gårdar som fanns. Herrgårdarna är en senare uppfinning men en del enstaka gårdar innehades av adeln. Observera dock att inga givna av dem finns med, ej heller Norrby nr 4-5-6 som 1378 gavs till Västerås domkyrka. Kungsgården Husby (i dag Örby) om 4 mtl som var en av de 70 urgamla "Uppsala öd" gårdarna men 1273 gavs till domkyrkan av kung Valdemar. Ledingenäs gavs 1409 till samma kyrka. Tibble nr 3 och Ångby spökar även i kyrkliga sammanhang. Men hur var det med de 7 stora byarna runt Valloxen där 25 bönder försvinner ur prästbetyget.

Att Gustav Vasa indrog 15 000 kyrkohemman vet vi vid det här laget. Han gav inte bort några gårdar till andra än sig själv (2 576 st) men väl i jorden 1560 börjar karusellen. Frälselängden 1562 visar att 82 gårdar här nu var adelns, därav 7 i Alsike, 17 i Vassunda, 20 i Knivsta, 13 i Östuna, 25 i Lagga. Längden är en nästan identisk förteckning av kyrko- och klostergårdarna ovan, och när problembarnet Drottning Kristina avreser till Rom 1654 fanns ej mer att förlåna. Adeln i stället för Kristus hade fått böndernas gårdar. De flesta av våra 30 herrgårdar har kyrkan att tacka för sin tillkomst. Detta bevisas därav att sedan dess eller nu 300 år sedan, har ingen herrgård här kunnat bildas.

Ännu 50 år efter den storståtliga reduktionen 1680 torde inte en enda bonde kunna uppletas som enligt adelns uppfattning ägde sin gård. Allt är "frälst" eller vid reduktionen indraget till Kronan. Därifrån eller i några fall adeln direkt har sedan omkring 100 bönder kunnat friköpa sina gårdar. Därav på 1700-talet genom skatteköp följande:

Långlunda nr 2 1707, Halmbys 1712, Ista nr 1 1722, Marma 4 gårdar 1728, Rickebasta nr 1 1727, Tagsta nr 1 1733, nr 2 1734, nr 5 1742, Vindstena nr 2 1735, Väsby nr 1 1737, Skäggesta nr 2, Tuna nr 2-3-4 och Lippinge 1742, Långlunda nr 1 1743, Underberga 1748, Gurresta nr 1-2 och Skålsta nr 1 1750, Vickeby nr 3 1753, Norrby nr 1-2-3 1753, Tomta och Ångby nr 1 1757, Ala 1-2-3 1762, Säby nr 1 i Vassunda 1765, Östhamra 3 gårdar 1765, Östunaby 3 gårdar 1765, Haknäs nr 1-2 1790. Angående skatteköpen se årsskriften 1969.

Sveriges historia är dess allmoges. Hur har den förmått överleva: skriver Vilhelm Moberg.

Evert Carlsson